

پویشی در گشتنامه‌ها

اثر: دکتر روح‌انگیز کراچی

دانشیار پژوهشکده ادبیات، پژوهشگاه علوم انسانی

(از ص ۱۸۵ تا ۱۹۶)

چکیده:

پیشینه سفر از جایی آغاز می‌شود که انسان جستجوگر در پی یافتن دنیای آرمانی از محدوده مکرر دانسته‌ها می‌گریزد تا به نادانسته‌ها دست یابد، زمانی دیگر گونه، مکانی دیگر و دیدی نو بیابد و به جهان بینی تازه‌ای برسد تا دنیای درون را متحول کند. سفر به دنیای خیال، دنیای مردگان، سفرهای تفریحی، زیارتی، سیاسی، فضایی و سفرنامه‌نویسی در هر دوره تاریخی و علل اجتماعی گرایش به سفر و سفرنامه‌نویسی مطالبی است که در این مقاله به آن اشاره شده است. در انتها آماری از مجموع ۳۸۹ سفرنامه که به لحاظ صورت، جنسیت، موضوع، جغرافیا و زمان تفکیک شده اند ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: سفرنامه‌نویسی، سیاحت، تاریخ سفر.

مقدمه:

بشر در جستجو ست و در تلاش رسیدن به نایافته‌ها و تازگی‌ها، در پویش یافتن ناشناخته‌ها و کشف دنیایی نه این زمانی، نه این مکانی و سفر وسیله جستجو ست، وسیله‌ای نه آسان در دنیایی نه تازه، راهواری که فراسوی ناشناخته‌ها را می‌گوید و انسان جستجوگر در پی یافتن دنیایی آرمانی از محدوده مکرر دانسته‌ها می‌گریزد تا به نادانسته‌ها نقبی زند، زمانی دیگرگونه بیابد و مکانی نیز. در پی این یافتن دیدی تازه می‌یابد، به جهان بینی ویژه‌ای می‌رسد و دنیای درون او متحول می‌شود و هدف نیز همین است.

در تاریخ اندیشه‌ها و آرزوهای بشر دستیابی به حقیقت، انسان کنجکاو را بر آن می‌دارد تا با نیروی خیال به سیر در زمان و مکان پردازد و خیال‌ها و رویاهای خود را در قالب افسانه‌ها حفظ کند. در اسطوره‌ها ست که آرزوهای دور و دراز بشر، آرمان‌ها و هراس‌ها، سرگشتگی و حیرانی حکما، متفکران و عارفان نهفته است.

انسان در راه شناخت تمامی ابعاد این جهان نامکشوف گاه به دنیای خیالات خود رفته است و گاه با ذهنیتی بیمناک زندگی را نوعی سفر متناهی دانسته است. گاه در جستجوی من‌گمشده‌اش به درون خود سفر کرده، گاه در جستجوی زندگی پس از مرگ و جاودانگی روح به عالم ارواح سفر کرده است و گاه برای آگاهی از سرزمین‌های ناشناخته و کم‌شناخته به گشت و گذار در جهان واقعی پرداخته است و کنجکاو خود را زمانی با سفرهای تفریحی و زمانی دیگر با تکیه بر اعتقادات مذهبی و رسیدن به مراد خویش در سفرهای زیارتی تبیین کرده است و در دوره‌هایی نه چندان دور به دنبال مقاصد سیاسی - اقتصادی به ماموریت رفته است و در نیمه سده بیستم با سفر فضایی، آرزوی دیرینه بشر را برای دست یافتن به آسمان و ستارگانش به تحقق رسانده و بر عقاید موهوم خط بطلان کشیده است. به هر ترتیب، انسان دیر زمانی است دریافته است که باید رهرو باشد زیرا ماندن. پوسیدن است و گندیدن

زین بحر همچو یاران ، بیرون شو و سفر کن

زیرا که بی سفر، تو، هرگز گهر نگردی

عطار

اسطوره‌ها در حقیقت تاریخ اندیشه‌ها و آرزوهای دور و دراز انسان‌هاست و نخستین سفرنامه‌ها، گشتنامه‌های خیالی به دنیای ارواح بوده است. سفر به دنیای مردگان در اساطیر تمدن‌هایی چون یونان، رم، مصر، هند و ایران به گونه‌های متفاوت وجود دارد. در ادبیات بابل «ایشتار» برای به دست آوردن «تموز» به دوزخ سفر کرده است. در اساطیر یونان «ارفتوس» برای یافتن همسرش «ائورودیکه» به هادس (جهنم) رفته، در اسطوره‌های هند گناهکاران به یکی از طبقات هفتگانه جهنم و نزد «یاما» خدای مرگ رفته‌اند. اما مفصل‌ترین داستانی که از این نوع باقی است، زابیده خیال «هومر» شاعر بزرگ یونان است که در حماسه ادیسه قهرمان داستانش «اولیس» را به دنیای ارواح برده و خاطرات سفر زندگان به دنیای دیگر را بازگو کرده است. «افلاطون» در کتاب جمهور افسانه «ار» را در دنیای پس از مرگ و بازگشت او را به جهان زندگان شرح داده است. «ویرژیل» شاعر بزرگ روم، پنجاه سال پیش از میلاد در اثر معروفش حماسه «انیید» قهرمان داستانش «انثا» را به دوزخ فرستاد تا ارواح گذشتگان را ببیند. در کتاب مقدس نیز اشاره‌ای به سفر رسولان به بهشت و دوزخ شده است. سفر «پولس» رسول به آسمان و بهشت و دوزخ و سفر «عیسی» به دوزخ سفر گونه‌ای به دنیای درگذشتگان است. پیشینه سفر به دیار مردگان در منابع زرتشتی به خواب هفت روزه زرتشت با کمک «اورمزد» در بهمن یشت و سفر خیالی «گشتاسب» به بهشت در زرتشت‌نامه و سفر خواب گونه «ارداویراف» به بهشت و دوزخ در ارداویراف‌نامه می‌رسد. در ادبیات اسلامی خاطرات سفر زندگان به دنیای مردگان به گونه‌های مختلف وجود دارد. رساله الغفران «ابوالعلا معری» (سده ۴ ق) سفری است خیالی به بهشت و دوزخ که نویسنده در نوشتن آن به آیات و اخبار اسلامی نظر داشته است. سیرالعباد الی المعاد (کنز الرموز) «سنایی» (سده ۶ ق) نیز سفری است روحانی، مصباح الارواح «اوحدالدین

کرمانی» (سده ۷ ق)، جاوید نامه «اقبال لاهوری» (۱۹۳۲ م) و سیاحت غرب «آقا نجفی قوچانی» (۱۳۱۲ ش) و... نمونه‌هایی از سفر به دیار مردگان‌اند.

در ادبیات غرب کم‌دی الهی «دانته» (سده ۷ ق) منحصر به فردترین آمیزه مذهب و تخیل و مفصل‌ترین سفر تخیلی به دوزخ، برزخ و بهشت است. سفرنامه‌های خیالی به دنیای مردگان در هراس از دنیای پس از مرگ و تثبیت عقاید مذهبی نوشته شده است. در سده‌های پیشین به سبب کمبود ارتباطات جهانی، سفرنامه نویسنده‌ها و شنیده‌ها را به گونه داستان‌های تخیلی مهیج می‌نگاشت و ضمن تصویر کردن شگفتی‌ها، آرزوهای بشر، انتقادات و نارضایتی‌های اجتماعی را در توصیف سرزمین‌های غریب می‌گنجاند و «سویفت» وار (۱۶۶۷-۱۷۴۵ م) «گالیور» را به دربار لیلیپوت‌ها می‌کشید و دربار انگلستان را مورد انتقاد قرار می‌داد یا همچون «ژول ورن» (۱۸۲۸-۱۹۰۵ م) پیشگویی‌های علمی-تخیلی خود را همراه با شگفتی‌های جهان ناشناخته در سفرنامه‌های خود به تصویر می‌کشید و سفرنامه‌نویسی خیال‌پرداز چون «اولیا چلبی» (۱۰۲۰-۱۰۹۰ ق) توصیف سرزمین‌های کم‌شناخته را به افسانه‌هایی اغراق‌آمیز بدل می‌کرد. خاطرات سفرهای «ابودلف» نیز چنین است و گاه با واقعیت فاصله‌ها دارد. اما سفرنامه‌نویسانی واقع‌گرا چون «ابن بطوطه»، «ناصر خسرو»، «مارکوپولو»، «حاج سیاح» و... با شرح خاطرات سفر در شناساندن اوضاع و احوال تمدن و فرهنگ و تاریخ برخی از سرزمین‌ها نقشی به‌سزا داشته‌اند. در سیر روحانی عرفا نیز سالک برای شناخت حقیقت و رسیدن به مرحله‌ای از کمال نفسانی به سفری درونی دست می‌زند. در جهان امروز هنرمند در جستجوی من‌گمشده‌اش به درون خود سفر می‌کند و اثری فرا واقعی پدید می‌آورد. به هر ترتیب پیشینه سفر به سده‌های دوری باز می‌گردد که سفر و آگاهی از سرزمین‌های دیگر آرزویی بیش نبود و جام جهان‌نما تحقق این آرزوی ناممکن بود. به این ترتیب در روند تکامل اجتماعی بشر، مسافرت با هدف دستیابی به اطلاعات و آگاهی انجام شد و باعث کشف سرزمین‌های جدید، نفوذ فرهنگ‌ها، افزایش اطلاعات و تغییر دیدگاه‌ها گردید.

در هر دوره‌ای سیّاح مهم‌ترین عامل نفوذ فرهنگ بود. او با یافتن دیدی تازه به جهان‌بینی خاصی دست می‌یافت. بنابراین سفرنامه‌ها تاریخ‌های دقیق اجتماعی هر عصراند و به استناد آنهاست که می‌توان رویدادهای تاریخی را تحلیل کرد. انگیزه سفر در سده‌های پیش از میلاد ارتباط تجاری - سیاسی بود. حال آن‌که در دوره پس از گسترش دین اسلام مسافرت‌ها جنبه زیارت، تحصیل علوم دینی و بازرگانی داشت و بعدها شناسایی فرهنگ و تمدن و طرز حکومت کشورهای دیگر انگیزه‌ای برای مسافرت گردید.

به هر ترتیب شباهت بین آثار تمدن‌های باستان و مسیر جاده‌های اصلی نشان دهنده روابط سرزمین‌ها و تمدن‌های باستانی است. توصیف «هرودت» (۴۲۵-۴۸۰ م) تاریخ‌نویس یونانی از قوم ماد و نوع حکومت آنان، گزارش‌های «گزنفن» (۳۵۵-۴۵۵ ق.م) تاریخ‌نویس آتنی از دوره هخامنشیان، حکایت از ارتباط اقوام کهن دارد. در ایران دوره سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان وجود راه‌های سیاسی - بازرگانی، کاروانسراها و میل‌های راهنمایی و جاده ابریشم، ارتباطات بازرگانی - سیاسی بین تمدن‌های کهن را نشان می‌دهد. در دوره اسلامی مسافرت‌ها عموماً زیارت اماکن مقدس، تحصیل علوم دینی و سفرهای تجاری بود و سفرنامه‌ها آمیزه‌ای از جغرافیای طبیعی، یادداشت‌های مفصل و گزارش جزئیات این گشت و گذارها بودند. کتاب **مسالك والممالك** «ابواسحاق ابراهیم اصطخری» (نیمه دوم سده سوم ق) حاصل چهار سال سفر این سیّاح در سراسر ایران و به خصوص منطقه فارس بود که از نظر جغرافیایی ارزش بیشتری دارد. ناصر خسرو حکیم خردگرای سده پنجم شرح سفر هفت ساله خود را از مرو به آسیای صغیر، شام، حجاز، مصر، قاهره تا بازگشت به بلخ در سفرنامه خود آورده است. این گشتنامه از نظر آگاهی‌های جغرافیایی - تاریخی و شناساندن بزرگان آبادی‌های بین راه ارزشی خاص دارد.

مثنوی **تحفة العراقین** «خاقانی» (۵۲۰-۵۸۲ ق) به مکه نیز گونه‌ای سیاحت‌نامه منظوم است. اگر چه سعدی (۶۰۶-۶۹۱ ق) شرح سفر سی - چهل ساله خود به

بغداد، سوریه، مکه، آفریقا، کاشغر، هند و ترکستان را به صورت سفرنامه ننوشته است اما در اشعار و حکایات او تصویری واضح از رویدادهای سفرنقش بسته است. در طول سده‌های سوم تا هفتم هجری قمری به سبب رشد اقتصادی و فرهنگی در جوامع شرقی سیر و سفر مرسوم بود، ۴ سفرنامه از این دوره موجود است (۱). اما با قدرت گرفتن کشورهای غربی، سیاحت و سفرنامه‌نویسی در آن کشورها نیز متداول گردید و در لباس مامور سیاسی و تاجر، اطلاعات سیاسی - اقتصادی - اجتماعی کسب شد. در دوره‌های مغول، تیموری، صفویه، افشاریه و زندیه به سبب اوضاع خاص سیاسی، ایرانیان کمتر رغبتی به سفر داشتند، به همین سبب سفرنامه قابل ذکری در این دوره‌ها نوشته نشد. سفینه سلیمانی نوشته «محمد ربیع» سفیر ایران در سیام یکی از بهترین سفرنامه‌های این دوره است. اما وجود کاروانسراها، سفرهای بازرگانی - زیارتی را تایید می‌کند.

مسافرت سیاحان غربی به ایران از دوره صفویه چنان رو به تزاید گذاشت که نوشته‌های آنتونی جنکین سون سیاح انگلیسی که در ۹۶۹ م به منظور برقرار کردن روابط تجاری از سوی ملکه الیزابت به دربارشاه طهماسب صفوی اعزام شده بود اغراق‌آمیز جلوه می‌کند. او نوشته است:

شاه طهماسب به محض آگاهی از مسیحی بودن من و دشمنی با دولت عثمانی بر سرم فریاد کشید: «ای کافر، ما احتیاج به دوستی بی دینان نداریم.» مرا نجس خواند و بر جای پای من خاکستر ریخت تا نجسی آن پاک شود. (مسعود نوریبخش ۱۳۶۴، ص ۱۳۱). اما در واقع از همین دوره و با نوشته‌های همین گشتنامه نویسان است که ایران به جهانیان شناسانده می‌شود. تعدادی از سیاحان غربی سفرنامه‌هایی در باره گشت و گذار خود در ایران نوشته‌اند که اگرچه در ظاهر به قصد جهانگردی اما در واقع برای پیشبرد هدف‌های سیاسی - اقتصادی بوده است. امنیت جاده‌ها، تجارت و شگفتی‌های این سرزمین، میل به سیاحت را در غربی‌ها برانگیخت.

دستیابی به اطلاعات سیاسی - اقتصادی - اجتماعی تا سده ۱۹ میلادی تنها از

طریق مسافرت امکان پذیر بود. اما با گسترش ارتباطات جهانی و ازدیاد رسانه‌های همگانی در سده بیستم هدف سفر و سفرنامه‌نویسی برای اروپاییان به نقطه‌انتهای رسیدن و سیر سفرنامه‌نویسی به پایان خود نزدیک شد. اما در ایران دوره قاجاریه ضرورت تاریخی آشنایی با تمدن غرب برخی از تجدد طلبان را بر آن داشت تا راه نفوذ فرهنگ غرب را بازکنند. سفر عملی‌ترین وسیله ارتباط و مشاهده تمدن و ترقی صنعتی غرب و استفاده از تجربیات بود. سفر به مکه و عتبات که خاص طبقه مرفه جامعه بود، جنبه زیارتی داشت. سفر به هند و دیدن عجایب و شگفتی‌های این کشور بزرگ هم تجارت و هم سیاحت بود، اما دیدار فرنگستان و ینگه دنیا تجددخواهان را از عقب ماندگی کشور آگاه ساخت و آنان را چنان مجذوب کرد که هر یک در یافتن راه نفوذ فرهنگ و شیوه زندگی اروپایی کوشش کردند و این امر بعدها سبب دگرگونی‌های رفتاری - اجتماعی - اخلاقی و فرهنگی جامعه شد. در همین دوره است که ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه و درباریان در ظاهر به خاطر هدف‌های سیاسی و ایجاد ارتباط با کشورهای پیشرفته و در واقع آشنایی با فرهنگ و تمدن اروپا از هر موقعیتی استفاده می‌کردند تا غرب را از نزدیک ببینند و کار این علاقه و اشتیاق به حدی رسید که خالی بودن خزانه نیز اهمیتی نداشت، چرا که کمبود بودجه را از روسیه قرض می‌گرفتند. به هر حال از همین دوره بود که سیاحتان ایرانی راه اروپا و جهان را یافتند و نخستین سفیر ایران به نام صدر السلطنه (حاجی واشنگتن) در زمان ناصرالدین شاه به ینگه دنیا (امریکا) اعزام شد و خاطرات سفر خود و جزئیات ماجرا را برای ناصرالدین شاه به تفصیل گزارش داد. در دوره قاجاریه اغلب سفرها جنبه زیارتی داشت و یا ماموریت دولتی بود. سفرنامه‌نویسانی هم که مامور دیوانی بودند به شرح و توصیف مظاهر تمدن جدید و آداب و رسوم زیبایی‌های فرنگ بسنده می‌کردند و صریحاً به عقب‌ماندگی کشور خود اشاره نمی‌کردند. در این زمان «زین العابدین مراغه‌ای» در سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ تضاد بین عقب‌ماندگی و توسعه یافتگی و تفاوت فرهنگی کشورش را با اروپا شرح داد. موضوع انتقادی و آگاه‌کننده کتاب باعث توقیف آن شد، ورود آن به ایران ممنوع گردید و برای

خواندنش جرم تعیین گشت. اغلب رجال سیاسی ایران که در دوره قاجاریه به اروپا سفر کردند ضرورت اصلاحاتی را در امور کشور حس کرده و هریک به نوبه خود توانستند منشا اثری باشند. انگیزه سفر در دوره قاجاریه هرچه بود باعث آن شد که بیشترین تعداد سفرنامه‌ها در این زمان نوشته شود یعنی از مجموع ۳۸۹ سفرنامه فارسی ۱۷۹ سفرنامه در دوره قاجاریه نوشته شده است. با پیشرفت تکنولوژی، موج کوتاه توانست سرزمین‌های دور و نزدیک را در یک زمان درنوردد و جهانیان را هرچه بیشتر به هم نزدیک سازد و اکنون تصویر موج کوتاه و شبکه جهانی انتقال تصویر از طریق ماهواره‌ها اکثر کشورهای جهان را زیر پوشش خود قرار داده است. با ایجاد آزمایشگاه‌های فضایی در آمریکا و اروپا سخن از جهان بی مرزی است که ماهواره‌های خبری اساس ارتباط آن را به وجود می‌آورند. حال آنکه صد سال پیش جهان را از دریچه چشم سیاحی می‌نگریستیم که دنیا را تک بعدی می‌دید و شاه کشورمان ناصرالدین شاه اخبار را به دور از نامحرمان از زبان محمد حسن خان اعتماد السلطنه می‌شنید که کاغذ اخبار خارجه را برای او ترجمه می‌کرد.

ناصرالدین شاه با علاقه شدیدی که به شناسایی کشورها و آشنایی با طرز حکومت آنها داشت به مأموران سیاسی دستور نگارش سفرنامه می‌داد با این وجود اسنادی در دست است که از سانسور اطلاعات حکایت‌ها دارند. در اسناد فرخ خان امین‌الدوله مکتوبی از میرزا آقاخان نوری به فرخ خان وجود دارد که او را از چاپ مخزن‌الوقایع (سفرنامه فرخ خان امین‌الدوله به اروپا) بر حذر داشته، به همان دلیل که مانع چاپ سفر نامه عباسقلی خان سیف‌الملک به پترزبورگ هم شده بود. وحشت دربار ناصری از چاپ چنین کتاب‌هایی، آگاه شدن مردم ایران از اوضاع اروپای آن زمان، دموکراسی و شیوه حکومت فرنگ بوده است. میرزا آقاخان نوری صریحاً نوشته است «شما البته نخواهید گذاشت عالیجاه میرزا حسین این کتاب را با سمه نماید که به همه جا منتشر شود و برای مردم درست آگاهی از اوضاع اروپا حاصل شود که مصلحت نیست» (حسین بن عبدالله سرابی، ۱۳۶۱: ص ۲۶). در دوره‌های پیشین مأموران دیوانی، قدرت مسلط جامعه

بودند و مستبدانه از پخش اخبار جلوگیری می‌کردند. اما سفرنامه‌نویسان آگاه با شرح حیات اجتماعی توده مردم و ذکر واقعیت‌ها خط بطلان بر توصیف مورخان رسمی می‌کشیدند و ارتباط پدیده‌های اجتماعی را با رویدادهای تاریخی منعکس می‌کردند. از این رو سفرنامه‌ها را می‌توان مهم‌ترین جلوه‌گاه زندگی هر ملت دانست زیرا از فحوای خاطرات سفر می‌توان به آداب و رسوم و سنت‌ها، تفاوت‌های فرهنگی، حقایق تاریخی، عقاید سیاستمداران و روابط سیاسی دولت‌ها دست یافت، گذشته از ارزش اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی و سیاسی، سفرنامه‌ها دارای ارزش ادبی ویژه‌ای هستند، زیرا سبک، زبان گفتاری، اصطلاحات دیوانی - نظامی، استعارات و تعبیرات خاص یک دوره از متن خاطرات به سادگی امکان‌پذیر است. نخستین نشانه‌های ادبیات انتقادی - اجتماعی فارسی را در آثار نثر پیش از مشروطه در سفرنامه میرزا صالح شیرازی، آثار طالبوف، حاج زین‌العابدین مراغه‌ای و حاج سیاح می‌توان دید. اصلاح‌طلبان و اندیشمندان ایرانی در دوره قاجاریه که با قوانین، فرهنگ، تمدن و دموکراسی اروپا آشنایی داشتند، تفاوت فرهنگی، بی‌عدالتی‌ها، کمبودها و ضعف‌های حکومت را درک می‌کردند.

به دنبال مناسبات ایران با کشورهای دیگر زمینه برای برخورد فرهنگی به وجود آمد و در نتیجه تضاد موجود منجر به دگرگونی ساخت نظام اجتماعی شد. اندیشه آزادی، عدالت و اصلاحات نخست توسط سفرنامه‌نویسان دوره قاجاریه مطرح شد که ضرورت آن را در سیر و سیاحت حس کرده بودند و خود با نوشته‌ها و گفته‌هایشان نقشی آگاه‌کننده بر عهده داشتند و به سبب انتقاد از وضعیت سیاسی - اجتماعی سال‌ها در زندان ماندند، یوسف خان مستشارالدوله و حاج سیاح محلاتی و... از کسانی بودند که در گسترش افکار مترقیانه تأثیری غیرقابل اجتناب داشتند، خاطرات شخصی و سفرنامه‌های دوره قاجاریه آینه واقعیت‌های سیاسی - اجتماعی آن زمان است. میرزا صالح شیرازی در سفرنامه‌اش، حاج زین‌العابدین مراغه‌ای در سیاحتنامه ابراهیم بیگ، اعتمادالسلطنه در خاطرات اعتمادالسلطنه، مهدی قلی هدایت (مخبرالسلطنه) در

خاطرات و خطرات، میرزاعلی خان امین‌الدوله در *خاطرات سیاسی و سفرنامه امین‌الدوله*، عبدالله مستوفی در شرح *زندگانی من*، حاج محمدعلی سیاح در *خاطرات و سفرنامه حاج سیاح*، یحیی دولت‌آبادی در *حیات یحیی و ناظم‌الاسلام کرمانی* در تاریخ *بیداری ایرانیان* با آگاهی از اوضاع کشورهای خارجی به آن تحول فکری و ذهنی رسیده بودند که توجه توده غرق در خرافات و موهومات را به واقعیت‌های اجتماعی جلب کنند. حاج سیاح در *خاطرات خود می‌نویسد*: «ایرانی در ایران تو را می‌بیند، غرق غم است، به خارج می‌رود تو را مقایسه با ممالک دیگر می‌کند دائماً در آلم است، در وطن اسیر و در خارج حقیر است.» (حاج سیاح محلاتی ۱۳۵۶: ص ۶۰)

حاج زین‌العابدین مراغه‌ای نویسنده *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* نیز از روشنگرانی بود که تلاش و فعالیت او برای آزادی، اصلاحات و عدالت ستودنی است. ناظم‌الاسلام در تاریخ *بیداری می‌نویسد*: «انجمن‌های مخفی نخستین بار به صورت جلسات محرمانه روز پنجشنبه ۱۸ ماه ذی‌الحجه ۱۳۲۲ قمری در منزل ناظم‌الاسلام کرمانی آغاز شد و ورقی چند از *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* اثر با ارزش حاج زین‌العابدین مراغه‌ای خوانده شد.» (ناظم‌الاسلام کرمانی ۱۳۴۶: ص ۵). این کتاب ارزشمند که کسروی نیز در *تاریخ مشروطه* به تاثیر فوق‌العاده آن اشاره می‌کند، در آن دوران خواب آلودگی و جهالت عمومی توانست در بیداری مردم مثمر‌ثمر باشد.

سفرنامه نویسان این دوره ضمن آشنایی با مظاهر مختلف تمدن جدید در اروپا، مجذوب واکن‌های آتشین، بالابر، فانوس، زنگ صدا دار، سیم صاعقه، رفتار انسان با حیوان‌ها، تماشاخانه، رقص و کنسرت موسیقی، لباس پوشیدن مردانه زنان، مدرسه‌های جدید و کالسکه بخار می‌شدند، اما سنت‌ها و نوع تربیت شرقی به آنها اجازه سوء رفتار نمی‌داد بلکه شگفت‌زده جزئیات این گونه دیدنی‌ها را برای هموطنان خود توصیف می‌کردند، هم چنان که فرنگی‌ها آداب غذا خوردن، آیین ازدواج و دیگر رسم‌های ایرانیان و کلاه‌ها و دست‌های خضاب بسته مردان، دوری زنان از مردان و حمام‌های عمومی را در سفرنامه‌های خود وصف کرده‌اند.

به هر ترتیب، نقش آگاه‌کننده سفرنامه‌نویس و سفرنامه‌ها را نمی‌توان انکار کرد، به ویژه زمانی که ضرورت تاریخی، نظام استبدادی قاجار را به احتضار می‌کشید و زیربنای انقلابی اجتماعی پی‌ریزی می‌شد. سفرنامه نویسان کمبودها و ضعف‌های حکومت و بی‌عدالتی‌ها را ضمن خاطرات سفر می‌نوشتند و در دگرگونی فکری و ذهنی توده مردم نقشی فعال داشتند. به راستی برخی از سفرنامه‌ها «تاریخ‌های بی‌دروغ» یک ملت و رسواکننده تاریخ نگاران رسمی یک کشورند. در پویشی که در گشتنامه‌های فارسی کردم به ۳۸۹ سفرنامه دست یافتم که ۱۱۸ سفرنامه خطی، ۱۶۹ چاپی و ۶۲ سفرنامه به صورت مقاله نوشته شده‌اند. در دوره قاجاریه از ۱۱۹۳ تا ۱۳۴۴ ق تعداد ۱۷۹ سفرنامه نوشته شده که به لحاظ کمیت بیشترین سفرنامه در یک دوره تاریخی است، در ۲۸ سفرنامه. نام سفرنامه نویس مشخص نیست. ۴۸ سفرنامه بدون ذکر تاریخ است، ۱۳۱ سفرنامه در پی ماموریت‌های دولتی، ۱۴۳ سفرنامه شرح گشت‌های تفریحی، ۴۴ سفرنامه در خصوص زیارت مکه و ۱۳ سفرنامه زیارت به عتبات است. ۲۳ سفرنامه، سفر به هند و پاکستان، ۷۸ سفرنامه، سفر اروپا و ۱۱ سفرنامه شرح سفر امریکا است و به لحاظ جنسیتی ۳۸۰ سفرنامه را مردان نوشته‌اند و ۹ سفرنامه توسط زنان ایرانی نوشته شده است.

نتیجه:

مقاله	چاپی	خطی	مجموع
۶۲	۱۶۹	۱۱۸	۳۸۹

جدول تفکیکی سفرنامه‌ها به لحاظ صورت

مجموع	مرد	زن
۳۸۹	۳۸۰	۹

جدول تفکیکی سفرنامه‌ها به لحاظ جنسیت

مجموع	ماموریت دولتی	سیاحت	زیارت
۳۸۹	۱۳۱	۲۰۱	۵۷

جدول موضوعی سفرنامه‌ها

مجموع	عربستان	عراق	شبه‌قاره	اروپا	امریکا	شهرهای ایران و نقاط دیگر
۳۸۹	۴۴	۱۳	۲۳	۷۸	۱۱	۲۲۰

جدول تفکیک جغرافیایی سفرنامه‌ها

مجموع	سده ۳	سده ۵	سده ۶	سده ۸	سده ۱۰	سده ۱۱	سده ۱۲	سده ۱۳	سده ۱۴	۱۳۰۰/۱۳۷۳	بی تاریخ
۳۸۹	۱	۱	۱	۱	۱	۳	۱۴	۸۵	۹۴	۹۶	۹۰

جدول زمانی سفرنامه‌ها

پی نوشت:

- ۱- نخستین سفرنامه (۱) اخبار الصين و الهند (۲۳۵ ق ۲) سفرنامه ناصر خسرو ۴۳۷-۴۴۴ ق.
- ۳) مثنوی تحفة العراقین - ۵۵۴ ق. ۴) حجازیه ۷۵۷ ق.

منابع:

- ۱- حاج سیاح محلاتی ۱۳۵۶، خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح. تهران: امیرکبیر.
- ۲- حسین بن عبدالله سرابی. ۱۳۶۱. سفرنامه فرخ خان امین الدوله (مخزن الوقایع) به کوشش کریم اصفهانیان. قدرت‌الله روشنی، تهران: اساطیر.
- ۳- دانته آلیگیری. ۱۳۵۱ (مقدمه) کمندی الهی. ترجمه شجاع‌الدین شفا. تهران: کیهان.
- ۴- دایره المعارف فارسی. ۱۳۴۵. به سرپرستی غلامحسین مصاحب. تهران: فرانکلین.
- ۵- معین، محمد. ۱۳۴۵، فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
- ۶- ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶. تاریخ بیداری ایرانیان. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۷- نوربخش، مسعود. ۱۳۶۴. مسافران تاریخ. مروری بر تاریخچه سفر و سیاحتگری در ایران. تهران: جیران.

